

Paweł Turowski¹

Biuro Bezpieczeństwa Narodowego, Warszawa, Polska

ROSYJSKI TERROR PAŃSTWOWY I MASOWE REPRESJE ZASTOSOWANE WOBEC LUDNOŚCI CYWILNEJ PODCZAS AGRESJI NA UKRAINĘ. WNIOSKI DLA PAŃSTW WSCHODNIEJ FLANKI NATO I POLSKI

RUSSIAN STATE TERROR AND MASS REPRESSION APPLIED TO THE CIVILIAN POPULATION DURING THE AGRESSION AGAINST UKRAINE. LESSONS FOR NATO'S EASTERN FLANK COUNTRIES AND POLAND

Abstrakt: Podczas ataku na Ukrainę Federacja Rosyjska zastosowała na szeroką skalę terror państwowy. Mordy ludności cywilnej, gwałty, przymusowe przesiedlenia mają na celu złamanie woli oporu społeczeństwa ukraińskiego. Założono represje obejmujące 5 proc. populacji – ok. 1,8–2 mln Ukraińców. Dokonuje ich nie tylko armia, lecz także FSB, MSW, czy też Rosgwardia. Rosja zasłania represje propagandą, twierdząc, że w Ukrainie odrodził się nazizm i należy go zniszczyć. Oznaki ukraińskiego patriotyzmu zdefiniowano jako nazizm, który zwalczany jest terrorem. Premier Estonii Kaja Kallas stwierdziła, iż gdyby Rosja zajęła jej państwo, zostałyby ono wymazane z mapy. Estończyków jest mniej niż 900 tys., a zatem Rosja, stosując terror państwowy znany z Ukrainy, mogłaby zakończyć istnienie narodu estońskiego. W związku z tym pojawia się pytanie, czy systemy ochrony ludności w państwach wschodniej flanki NATO są zaprojektowane tak, aby zapewnić bezpieczeństwo, czy też wymagają one korekt i zmian.

Słowa kluczowe: Rosja, Ukraina, agresja na Ukrainę, terror państwowy, represje, mordy, przemoc i brutalizacja, ludność cywilna, obozy filtracyjne, ochrona ludności

¹ <https://orcid.org/0009-0006-5037-175X>

Abstract: With the attack on Ukraine, the Russian Federation has applied state terror on a wide scale. The murder of civilians, rape and forced re-settlement on a massive scale are designed to break the will to resist within the Ukrainian society. The repression is assumed to cover 5 per cent of the population – estimated at 1.8–2 million Ukrainians. The repression involves not just the army, but also FSB, Interior Ministry or Rosgvardia. Russian uses propaganda as a cover-up of the repression, claiming that Nazism has been reborn in Ukraine and it must be destroyed. Signs of Ukrainian patriotism have been defined as Nazism, and are being fought with terror. Estonian Prime Minister, Kaja Kallas, has stated that if Russia occupied her country, it would be wiped off the map. With the Estonian population being less than 900,000, Russia could end the existence of the Estonian nation with the use of the same state terror practices that were committed upon Ukraine. The question must be asked: are the civil protection systems in NATO's Eastern Flank countries designed to ensure security or do they need to be adjusted and changed.

Keywords: Russia, Ukraine, aggression against Ukraine, state terror, repression, murder, violence and brutalization, civilian population, filtration camps, protection of the population

Wprowadzenie

Federacja Rosyjska podczas agresji na Ukrainę zastosowała mechanizmy terroru państwowego. Mordy ludności cywilnej, gwałty, przymusowe przesiedlenia na masową skalę miały na celu złamanie woli oporu społeczeństwa ukraińskiego i wymuszenie na ośrodku kierowniczym państwa zaniechania obrony. Skala terroru planowanego wobec mieszkańców Ukrainy jest olbrzymia – zakładano objęcie systemowymi represjami 5 proc. populacji, czyli co najmniej 2 mln Ukraińców. Na podstawie doświadczeń wynikających z agresji na Ukrainę warto postawić pytanie, czy istniejący w Polsce system ochrony ludności jest dostosowany do zagrożenia, jakie niesie za sobą stosowanie przez Rosję terroru państwowego wobec obywateli zaatakowanego państwa.

Przedmiotem badań artykułu jest tematyka obejmująca terror państwowy, system represji i brutalizację działań wobec ludności cywilnej. Te zjawiska zostały zaobserwowane podczas agresji rosyjskiej w Ukrainie. Główny problem badawczy wyrażono w formie pytań: dlaczego Rosja dopuszcza się masowych zbrodni i represji na milionach obywateli ukraińskich? Czy zaplanowała ona i zbudowała system terroru państwowego, zgromadziwszy wcześniej odpowiednie siły, zasoby, środki i rozwiązania prawne do realizacji takiego planu? Czy zidentyfikowane mechanizmy są efektem prac studialnych oraz udoskonalania rozwiązań, zastosowanych w praktyce na przestrzeni lat w kilku konfliktach militarnych? Co Rosja zamierza osiągnąć przez zastosowanie terroru państwowego? Czy rozpoznane mechanizmy mogą być użyte przy hipotetycznej agresji w przyszłości?

Podejście badawcze oparto na analizie zarówno literatury przedmiotu, jak i opracowań naukowych oraz materiałów źródłowych. Synteza wzmiankowanych materiałów umożliwiła odnalezienie prawidłowości oraz cech charakterystycznych zjawiska terroru państwowego Federacji Rosyjskiej. Wnioskowanie indukcyjne oraz dedukcyjne pozwoliło na identyfikację kluczowych celów strategicznych stosowania przez Federację Rosyjską terroru państwowego oraz masowych represji wobec ludności cywilnej zaatakowanego kraju.

Cele strategiczne Rosji wobec ludności cywilnej – diagnoza

W rosyjskiej kulturze strategicznej istotną rolę w powodzeniu wojny przypisuje się tzw. strategii wyniszczenia². Opiera się ona na zniszczeniu zasobów ekonomicznych, gospodarczych oraz ludzkich strony przeciwnej tak, aby doprowadzić ośrodek kierowniczy państwa do utraty woli prowadzenia działań obronnych³. Jak wskazywał

² M. Wojnowski, *Cele polityczne, podstawy ideologiczne oraz środki rosyjskiego terroru państwowego na okupowanych terytoriach Ukrainy*, prezentacja PowerPoint, wrzesień 2022, archiwum prywatne.

³ Prace nad strategią wyniszczenia wprowadził do kanonu sowieckiej, radzieckiej i rosyjskiej myśli wojskowej wybitny sowiecki strateg i teoretyk wojny komdyw Aleksander Swieczin. Przedstawił je w książce pt. „Strategia”, napisanej na zamówienie Zarządu

komdyw Aleksander Swieczin, sowiecki teoretyk strategii wyniszczenia, kluczowe jest wyczerpanie zasobów wroga, prowadzące do utraty zdolności kontynuowania wojny. Dlatego wojna przybiera postać nie decydującego uderzenia, ale walki o takie pozycje na froncie militarnym, politycznym i gospodarczym, z których wyprowadzenie ciosu stanie się ostatecznie możliwe. Innymi słowy, zniszczenie podsystemu pozamilitarnego to kluczowy cel dla uzyskania powodzenia działań militarnych.

Logicznym uzupełnieniem strategii wyniszczenia są działania wobec ludności cywilnej. Odrzucają one podstawowy aksjomat strategii clausewitzowskiej, traktujący zniszczenie siły militarnej przeciwnika jako podstawę sukcesu. W nauce takie zabiegi wobec ludności określa się pojęciem „brutalizacji działań wojennych”. Są one realizowane zgodnie z modelem naukowym, w którym złamanie, zastraszenie i sterroryzowanie społeczeństwa mają w konsekwencji doprowadzić do utraty woli oporu przez ośrodek kierowniczy państwa. Takie działania wywołują nieakceptowalne koszty dla społeczeństwa, a w konsekwencji doprowadzają do uległości i biernej akceptacji nowego porządku – tak, aby obrońcy nie mogli znaleźć oparcia w ludności cywilnej⁴. Rosyjska strategia działań wobec ludności cywilnej opiera się na zanegowanym przez państwa cywilizacji zachodniej tzw. paradygmacie populacyjno-centrycznym, co należy rozumieć jako spektrum brutalnych środków i działań wymierzonych w społeczeństwo zaatakowanego państwa. Wydaje się, że sowiecka, a następnie rosyjska koncepcja działań wobec ludności została opracowana naukowo i wdrożona na szeroką skalę podczas interwencji zbrojnej w Afganistanie w latach 80. XX w. oraz rozwinięta podczas wojny przeciwko Czeczenii w latach 90. XX w.

Kluczowe zadanie strategii dotyczyło rozwiązania dylematu, w jaki sposób złamać wolę oporu społeczeństwa, które posiada własną tożsamość narodową i ma siłę walczyć z agresorem. Sowietów i później Rosjanie uznali, że najbardziej efektywnym instrumentem

Wywiadu (IV) Sztabu Głównego Armii Czerwonej w 1928 r. Książka znajduje się w kanie lektur w rosyjskim szkolnictwie wojskowym.

⁴ R. Colombo, E. Aslan Souleimanov, *Counterinsurgency Warfare and Brutalisation. The Second Russian-Chechen War*, Routledge Taylor & Francis Group, Nowy Jork 2022.

dla realizacji wskazanego celu będzie terror państwowy. Zaprojektowano całe spektrum działań ukierunkowanych na zastraszenie ludności cywilnej oraz eksterminację lub zmuszenie do ucieczki warstw społecznych, będących nośnikami idei niepodległościowych. Taka kombinacja działań zmierzała do uzyskania gotowości do współpracy podbitego narodu. Do powodzenia tego planu niezbędna jest gotowość agresora do nałożenia na ludność podbitego państwa wysokich kosztów społecznych oraz ekonomicznych ewentualnego oporu, które w obiektywnej percepcji ludzkiej są niemożliwe do udźwignięcia. Trudno nie zauważyć, iż strach wymusza pożądane z perspektywy agresora zachowania społeczne przy wielokrotnie niższym nakładzie sił, środków oraz czasu w stosunku do stosowanych przez armie cywilizacji zachodniej działań ukierunkowanych na dotarcie do „serc i umysłów” społeczeństwa, na którego terenie jest przeprowadzana interwencja militarna.

Rosyjska strategia represji wobec ludności cywilnej opiera się prawdopodobnie na świadomym łamaniu istniejących norm prawa międzynarodowego. Tym samym raczej nie ma ona wyłącznego źródła w samowoli administracji lokalnej, wojska rosyjskiego, sił ministerstwa spraw wewnętrznych, służb specjalnych lub wzorcach kulturowych wojsk Federacji Rosyjskiej. Z dużą dozą pewności można stwierdzić, że stanowi model funkcjonalny zaprojektowany w ośrodku kierowniczym państwa rosyjskiego i wprowadzany przez niego w życie w toku działań militarnych.

Ewolucja działań wobec ludności cywilnej – Afganistan i Czeczenia

Podczas interwencji w Afganistanie w latach 70. i 80. XX w. Sowieci oparli swoje działania wobec ludności na stopniowalnej skali terroru. Najważniejszym zadaniem w sferze pozamilitarnej było obezwładnienie woli oporu społeczeństwa wobec agresora. W tym celu zastosowano ślepy terror, który w praktyce sprowadzał się do stosowania szeroko zakrojonych represji (gwałty, rabunki, morderstwa)

bez jakiegokolwiek klucza logicznego. Takie działania, w systemowy sposób wykorzystujące nieprzewidywalność, miały zdusić w społeczeństwie jakąkolwiek wolę oporu, uruchomić głęboki strach i wywołać przeświadczenie, iż agresor nie kieruje się żadnymi normami etycznymi czy moralnymi i jest całkowicie niespodziewany. Strach miał za zadanie sparaliżować społeczeństwa i doprowadzić do przekonania, iż jakakolwiek próba oporu jest z góry skazana na niepowodzenie.

W drugiej fazie działań w Afganistanie terror Sowietów uległ ograniczeniu i przeformułowaniu, stał się instrumentem kary za działania wymierzone przeciwko agresorowi oraz narzędziem do stworzenia szerokiego zaplecza społecznego dla nowej afgańskiej władzy powołanej przez ZSRR. W ten sposób strach przed terrorem stał się dźwignią do rekrutacji agentury lokalnych organów bezpieczeństwa. Jednym z jej zadań było donoszenie o działalności i aktywności partyzanckiej. Nowa władza wynagradzała takie informacje materialnie: w postaci żywności, zboża oraz pieniędzy. Dzięki temu stworzono model inżynierii społecznej, opartej na karaniu i nagradzaniu. W tym ujęciu z jednej strony używając terroru państwowego, afiliowana przy Sowietach władza karała działania wymierzone przeciwko niej, z drugiej zaś wynagradzała żywnością i pieniędzmi współpracę ludności cywilnej przy neutralizowaniu różnorodnych objawów sprzeciwu⁵.

Model terroru państwowego wypracowany w Afganistanie został poprawiony i udoskonalony podczas drugiej wojny czeczeńskiej, z końcem lat 90. XX w. Tak samo jak w Afganistanie w początkowej fazie działań militarnych rosyjska armia stosowała masowy i przypadkowy terror. Ostrzał artyleryjski domów i całych dzielnic miejskich służył m.in. do sygnalizacji strategicznej dla broniących się Czeczenów, iż Rosjanie są gotowi do terroru i eksterminacji ludności cywilnej, aby osiągnąć założone cele terytorialne operacji wojskowej⁶. Dodatkowo terror państwowy wzmocniono, wprowadzając in-

⁵ *ibidem*.

⁶ R.W. Schaefer, *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*, Praeger Security International, Santa Barbara 2010, s. 192.

stytucję tzw. zacystki. Naukowcy wskazują, że zacystki wobec ludności cywilnej polegały m.in. na paleniu całych wiosek, podpalaniu domostw wraz z ich mieszkańcami, zabijaniu na miejscu mężczyzn i siłowym rozdzielaniu członków rodzin według płci. W konsekwencji zastosowania dużej skali brutalności i terroru, wywołującego traumatyczne doświadczenia, zdecydowana większość ludności rezygnowała z udziału w działaniach wojennych, co doprowadziło już we wczesnej fazie wojny do gwałtownego skurczenia się wsparcia ludności cywilnej dla oddziałów walczących z Rosjanami⁷.

Na kontrolowanych terenach wprowadzono nowe rozwiązania funkcjonalne, którymi stały się punkty i obozy filtracyjne, potocznie nazywane „filtrami”. Zaprojektowano je w taki sposób, aby „zmusić za pomocą tortur nawet najbardziej zdeterminowanego sympatyka powstańców do ujawnienia tożsamości osób związanych z rebelią”⁸. Dodatkowo system zwalczania przeciwników został wzmocniony i uzupełniony poprzez szerokie zastosowanie kar zbiorowych wobec krewnych powstańców, zgodnie z zasadą „odstraszania przez karę”. Rodziny Czeczenów walczących z Rosjanami byli pociągani do odpowiedzialności za ataki przeprowadzane przeciwko siłom bezpieczeństwa. Ta praktyka działała jak silny czynnik odstraszący ludność cywilną przed wspieraniem powstańców i podnosiła koszty przeciwstawiania się władzy powyżej jakiegokolwiek akceptowalnego poziomu ryzyka⁹.

W następnej fazie działań skala terroru była ograniczana. Działalność obozów filtracyjnych oprócz łamania woli oporu społecznego dostarczała wartościowych informacji, umożliwiających precyzyjne, kinetyczne namierzanie, a następnie eliminowanie zarówno oddziałów powstańczych, jak i przeciwników Rosji wśród ludności cywilnej. W opinii naukowców taka kombinacja działań doprowadziła do rozdrobnienia i zatomizowania od wewnątrz sił sprzeciwiających się Rosji i uruchomiła proces przyjmowania amnestii. To działanie legitymizowało zainstalowane przez Rosjan władze oparte na lokalnych

⁷ R. Colombo, E. Aslan Souleimanov, *op. cit.*

⁸ „Welcome to Hell”: *Arbitrary Detention, Torture, and Extortion in Chechnya*, Human Rights Watch, Nowy Jork, Waszyngton, Londyn, Bruksela 2000, s. 38.

⁹ R. Colombo, E. Aslan Souleimanov, *op. cit.*

elitach. Wydaje się możliwe i prawdopodobne, iż mechanizm bazujący na takiej sekwencji działań (terror państwowy o bardzo dużej intensywności – zacystki – obozy filtracyjne – odpowiedzialność zbiorowa rodziny za działanie antyrosyjskie jej przedstawiciela – amnestia – akces lub bierna akceptacja prorosyjskiej lokalnej władzy) przyniósł efekty zgodne z oczekiwaniami projektodawców opisanej inżynierii społecznej.

Ukraina. Działania wobec ludności cywilnej – udoskonalanie stosowanych mechanizmów

Wielowymiarowe represje, stosowane przez Federację Rosyjską wobec ludności cywilnej w Ukrainie, mogą opierać się na syntezie wcześniejszych doświadczeń, dostosowanych do wyznaczonych celów politycznych i militarnych. Ideologiczne uzasadnienie dla inżynierii społecznej osadzonej na brutalizacji i terrorze państwowym wynika z koncepcji tzw. denazyfikacji społeczeństwa ukraińskiego¹⁰. Rosyjska linia narracyjna podkreśla, iż Ukraińcy to ten sam co Rosjanie słowiański naród, połączony silnymi więzami braterskimi. Historyczna bliskość została jednak osłabiona przez odradzający się w Ukrainie ruch nazistowski, czerpiący ideologię ze zbrodniczej niemieckiej narodowo-socjalistycznej doktryny, która doprowadziła do wybuchu II wojny światowej. Z tej perspektywy zdaniem rosyjskich ideologów niezbędne jest przeprowadzenie denazyfikacji w Ukrainie. To pojęcie przedstawiane jest jako zestaw działań represyjnych wobec ok. 5 proc. społeczeństwa ukraińskiego, które należy ukarać, wyeliminować, zmusić do emigracji. Jeśli w 2019 r. ludność Ukrainy wynosiła, w zależności od metodologii przeprowadzonych badań, 37,3 mln lub ok. 41,9 mln¹¹, to pięcioprocentowa skala denazyfikacji oznacza zaplanowane represje wobec 1,86 mln lub ponad 2

¹⁰ Wypowiedzi generała majora R. Minnekajewa, zastępcy dowódcy Centralnego Okręgu Wojskowego ds. wojskowo-politycznych z 24 lutego 2022 r. i 22 kwietnia 2022 r.

¹¹ J. Rogoża, *Ukraina w obliczu katastrofy demograficznej*, 11 lipca 2023 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-07-11/ukraina-w-obliczu-katastrofy-demograficznej> (dostęp: 19 października 2023 r.).

mln obywateli państwa ukraińskiego. Wydaje się, że osiągnięcie tak wyznaczonego celu wymagało przygotowania planu, sposobu jego realizacji, wydzielenia sił, środków oraz przyporządkowania określonych zadań dla poszczególnych struktur siłowych, administracyjnych i politycznych.

Liczne zbrodnie popełniane na ludności cywilnej Ukrainy w pierwszych dniach wojny (m.in. Bucza, Irpień) oraz w toku okupacji ziem państwa ukraińskiego stanowiły prawdopodobnie część ustrukturalizowanego terroru państwowego Rosji i nie były efektem przypadkowych działań zdemoralizowanych jednostek. Na południu Ukrainy, na ziemiach zajętych przez armię rosyjską wybudowano sieć obozów filtracyjnych. Sposób ich tworzenia oraz zastosowane procedury wskazują, że działania oparto na precyzyjnym planie. Naukowcy z Uniwersytetu w Yale zidentyfikowali system obozów filtracyjnych w obwodzie donieckim, składający się z 21 obiektów budowlanych. Najczęściej adaptowano do tego celu gmachy użyteczności publicznej, takie jak szkoły lub przedszkola, gdyż mają one odpowiednią kubaturę i umożliwiają wielkoskalowe działania z uwagi na pierwotne przeznaczenie obiektów¹².

Do obozów trafiała ludność cywilna oraz jeńcy wojenni. Rozróżniono cztery typy działań realizowanych w obozach filtracyjnych. Są to: rejestracja i przesłuchanie, przetrzymywanie podejrzanych, wtórne przesłuchanie oraz zatrzymanie. Zauważono, iż pojedynczy obiekt może obsługiwać kilka ze wskazanych wyżej czynności, jego obłożenie realizacją czynności może być zaś płynne w czasie¹³. W raporcie podkreślono masową skalę stosowania obozów filtracyjnych wobec ludności cywilnej i wskazano, iż praktycznie wszyscy mieszkańcy Mariupola, którzy trafili w ręce Rosjan, zostali do nich skierowani.

¹² Więcej: *System of Filtration. Mapping the Filtration System in Donetsk Oblast*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, New Haven 2022, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/7d1c90eb89d3446f9e708b-87b69ad0d8/data> (dostęp: 15 października 2023 r.).

¹³ *ibidem*.

Rys. 1. Model rosyjskiego systemu obozów filtracyjnych – studium przypadku Mariupol.

Źródło: System of Filtration. Mapping the Filtration System in Donetsk Oblast, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, New Haven 2022.

Podczas przesłuchań identyfikowano stosunek polityczny do Rosji i Ukrainy, szukano informacji o związkach przesłuchiwanego oraz jego rodziny z siłami zbrojnymi, organami państwowymi, administracją, różnymi służbami państwa ukraińskiego, pobierano linie papilarne, tworzono dokumentację fotograficzną, kopiowano bazy danych z urzędzeń elektronicznych oraz istniejącą w nich dokumentację fotograficzną. Tak zebrane dane służyły do kwalifikowania przesłuchanych do odpowiednich kategorii. Zauważono, iż istnieje proces ponownego zabierania do obozów filtracyjnych osób, które już w nich były. Wskazana procedura mogła być stosowana wobec zatrzymanych uznanych za sprzyjających Ukrainie. Niewykluczone, że informacje uzyskane w obozach filtracyjnych są wykorzystywane w procesie deportacji ludności ukraińskiej z podbitych terenów do odległych rejonów Federacji Rosyjskiej. Rosja poinformowała, że do połowy sierpnia 2022 r. – pięć i pół miesiąca od rozpoczęcia agresji – przeniosła na swoje terytorium 3,4 mln obywateli ukraińskich¹⁴.

W świetle dostępnych danych wydaje się wysoce prawdopodobne, iż system obozów filtracyjnych został zaprojektowany jako stałe narzędzie typowania przeciwników Rosji oraz ich represjonowania. Według statystyk, opublikowanych przez stronę ukraińską w listopadzie 2023 r., w samym tylko obwodzie donieckim przez obozy filtracyjne przeszło ponad 400 tys. mieszkańców. Od początku rosyjskiej inwazji funkcjonuje 17 obozów filtracyjnych. Placówki, w których mieszkańcy obwodu donieckiego są poddawani represjom i torturom, położone są w następujących lokalizacjach: Bezimienne, Buhas, Manhusz, Stepaniwka, Uspienka, Wołodarsk, Debalcewo, Dokuczajewsk, Jenakijewe, Zariczne, Śnieżne, Szachtarsk, Mariupol, Nowoazowski, Starobeszewe, Donieck¹⁵. Powyższe informacje wskazują na istnienie odgórnie zaprojektowanego mechanizmu poddawania wielowymiarowym represjom ludności cywilnej państwa, które stało się obiektem agresji militarnej Federacji Rosyjskiej.

¹⁴ *ibidem*.

¹⁵ *Близько 400 тис. мешканців ТОТ Донеччини пройшли фільтрацію [Около 400 000 мешканців Тимчасово Окупованих Територій в обwodzie donieckim przeszło przez процес фільтрації]*, 31 października 2023 r., <https://sprotyv.mod.gov.ua/blyzko-400-tys-meshkantsiv-tot-donechchyny-projshly-filtratsiyu/> (dostęp: 15 listopada 2023 r.).

Źródło rosyjskiego mechanizmu terroru państwowego – podstawy ideologiczne

Niespełna sześć tygodni po rosyjskiej agresji militarnej na Ukrainę na stronie internetowej RIA Nowosti, związanej z Kremlem agencji informacyjnej, opublikowano artykuł Timofieja Siergiejcewa pt. „Co Rosja powinna zrobić z Ukrainą?”. Autor postuluje wymordowanie elit politycznych państwa ukraińskiego, nazywa je „banderowską czołówką, która musi zostać zlikwidowana, ponieważ jej reedukacja nie jest możliwa”. Aby uzasadnić projektowaną wielką falę represji, definiuje pojęcie nazizmu jako wszystkie zachowania związane z ukraińską postawą patriotyczną¹⁶. Z tego powodu mają zostać represjonowani liderzy społeczni oraz wszyscy, którzy opowiadali się za wolną i niepodległą Ukrainą. Ma zostać także przeprowadzona całkowita lustracja społeczeństwa ukraińskiego. Wszystkie organizacje, których działalność wiązała się z ukraińskim patriotyzmem (definiowanym jako nazizm), muszą zostać zlikwidowane i zakazane. Siergiejcew żąda poddania represjom także tych obywateli, którzy tylko akceptowali istnienie państwa ukraińskiego i nie występowali przeciwko niemu (określa ich mianem biernych nazistów oraz współników nazizmu)¹⁷. Warto podkreślić, iż represje mają spotkać wszystkich obywateli, ponieważ ich przewiną było życie w państwie ukraińskim i nieprowadzenie przeciwko niemu walki. Ta grupa określana jest mianem społecznego „bagna”, mającego odpokutować swoje winy i znieść trudy wojny oraz przepracować to doświadczenie. Autor domaga się stosowania represji ideologicznych i ścisłej cenzury nie tylko w sferze politycznej, lecz także w kulturze oraz edukacji. Zniszczenia postawy patriotycznej społeczeństwa ukraińskiego (określonego mianem „denazyfikacji”) ma dokonać Rosja. Nie powinna ona kierować się przy tym liberalnymi zasadami. To

¹⁶ Т. Сергейцев, *Что Россия должна сделать с Украиной [Co Rosja powinna zrobić z Ukrainą]*, 3 kwietnia 2022 r., <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> (dostęp: 14 października 2023 r.).

¹⁷ *ibidem*.

implikuje podstawowe założenie, iż poddane temu procesowi państwo nie może być podmiotem suwerennym¹⁸.

Siergiejcew postuluje proces budowy nowego narodu z tych obywateli, którzy nie byli ukraińskimi patriotami, aby to oni stali się kręgosłupem nowego rządu, jego pionowymi i poziomymi filarami. Wskazuje, iż kolejne kroki zaprojektowano systemowo, a na każdym z etapów konieczne jest osiągnięcie nieodwracalnych zmian, które są efektem realizowanych działań¹⁹. Wspomniane etapy to m.in.:

- likwidacja ukraińskiego wojska oraz utworzenie ludowych samorządów i milicji, chroniących ludność przed działaniami partyzanckimi (określanymi mianem terronu grup nazistowskich);
- instalacja rosyjskiej przestrzeni informacyjnej;
- wycofanie materiałów edukacyjnych i zakaz programów edukacyjnych zawierających tematykę patriotyczną (nazywaną nazistowskimi postawami ideologicznymi);
- masowe śledztwa w celu ustalenia osobistej odpowiedzialności za obronę państwa ukraińskiego (co autor nazywa zbrodniami wojennymi, zbrodniami przeciwko ludzkości, rozpowszechnianiem ideologii nazistowskiej i wspieraniem reżimu nazistowskiego);
- lustracja, podanie do publicznej wiadomości nazwisk patriotów ukraińskich (określanych mianem kolaborantów reżimu nazistowskiego) oraz zmuszenie do przymusowej pracy przy odbudowie zniszczonej infrastruktury w ramach kary za działalność patriotyczną (zwanej nazistowską) tych, którzy zostaną skazani na śmierć lub pozbawieni wolności;
- przyjęcie prawa umożliwiającego zwalczanie ukraińskiego patriotyzmu na szczeblu lokalnym, którego realizacja będzie nadzorowana przez Rosjan, zakazującego wszelkich rodzajów i form odrodzenia ukraińskiego patriotyzmu (nazywanego w dokumencie ideologią nazistowską);
- ustanowienie miejsc pamięci, znaków pamiątkowych i pomników ofiar sprzeciwu wobec Ukrainy (nazywanych ofiarami ukraińskiego nazizmu) oraz uwiecznienie pamięci bohaterów

¹⁸ *ibidem*.

¹⁹ *ibidem*.

walczących z ideologią nazistowską (czyli z ideą ukraińskiego patriotyzmu);

- włączenie zestawu norm dotyczących zwalczania wszelkich objawów patriotyzmu ukraińskiego (nazywanych normami antyfaszystowskimi i denazyfikacyjnymi) do konstytucji nowych republik ludowych;
- ustanowienie stałych organów zwalczających ukraiński patriotyzm (nazywanych denazyfikacyjnymi) na okres 25 lat²⁰.

Wydaje się, iż poglądy i tezy Siergiejcewa nt. celów strategicznych Rosji w stosunku do społeczeństwa ukraińskiego są podzielane przez ośrodek kierowniczy Kremlu i elity państwa. Autor należy do tzw. metodologów, grona technologów politycznych, zajmujących się m.in. szkoleniami najważniejszych osób w administracji Federacji Rosyjskiej z najbardziej efektywnych metod osiągnięcia założonego celu. Rdzeniem szkoleń było nabycie umiejętności zaprojektowania najbardziej funkcjonalnych środków i technik dla realizacji swych zamiarów. Trudno nie zauważyć, iż na takim modelu działania oparta jest koncepcja zniszczenia struktury społecznej, politycznej oraz ideowej państwa ukraińskiego. Siergiejcew stał się jednym z ideologów terroru państwowego wymierzonego w społeczeństwo ukraińskie i z tego powodu został wpisany na międzynarodową listę osób poszukiwanych za wzywanie do ludobójstwa²¹.

Poglądy Siergiejcewa nt. represji wobec społeczeństwa ukraińskiego zyskały akceptację kierownictwa Rosji. Może o tym świadczyć powołanie się na nie przez byłego prezydenta i premiera Federacji Rosyjskiej Dymitrija Miedwiediewa, który nawiązywał do koncepcji Siergiejcewa i pisał o tym, jak ważna jest zmiana krwawej i pełnej fałszywych mitów świadomości części Ukraińców. Stwierdził, że pokój przyszłym pokoleniom Ukraińców zapewni stworzenie otwartej Eurazji – od Lizbony do Władywostoku. Z kolei Witalij Portnikow,

²⁰ *ibidem*.

²¹ *Российских идеологов «денацификации» Гаспаряна и Сергеяева объявили в международный розыск [Rosyjscy ideolodzy denazyfikacji Gasparyan i Sergejtsev zostali umieszczeni na międzynarodowej liście poszukiwanych]*, 29 lipca 2022 r., <https://zn.ua/UKRAINE/rossijskikh-ideolohov-denatsifikatsii-hasparjana-i-serhetseva-objavili-v-mezhdunarodnyj-rozysk.html> (dostęp: 13 października 2023 r.).

ukraiński politolog, wskazuje, iż przekonania Siergiejcewa wpisują się w zbiór politycznych poglądów Władimira Putina, jego otoczenia, a wcześniej funkcjonariuszy KGB w ostatniej dekadzie istnienia ZSRR. Ważny komentarz do tekstu Siergiejcewa wypowiedział prezydent Wołodymyr Zełeński, który wskazał, że artykuł w RIA Nowosti pojawił się kilka godzin po tym, gdy na jaw wypłynęła prawda o masakrze ukraińskich cywilów przeprowadzonej przez Rosjan w podkijowskim mieście Bucza. Zdaniem Zełeńskiego tekst Siergiejcewa to wyraźny rosyjski plan zniszczenia wszystkiego, co czyni Ukraińców Ukraińcami, oraz tych, których nie uda się złamać i upokorzyć²².

Dlaczego warto przytoczyć komentarze najważniejszych polityków Rosji i Ukrainy do też zawartych w tekście Siergiejcewa nt. wielowymiarowych represji i terroru państwowego wobec społeczeństwa ukraińskiego? Ponieważ uprawdopodobniają one tezę, iż rosyjskie represje w Ukrainie były i są efektem zaplanowanych przez kierownictwo państwa rosyjskiego metodycznych działań, do których realizacji wydzielono odpowiednie siły, zasoby i środki. Tym samym mordy i terror wobec ludności cywilnej nie są efektem brutalności niesłowiańskich żołnierzy rosyjskiej armii, jak nieraz próbowali to zjawisko definiować komentatorzy i dziennikarze. Najważniejszymi instytucjami zaangażowanymi w represje wobec obywateli państwa ukraińskiego oraz okupację są rosyjska armia, Federalna Służba Bezpieczeństwa, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych oraz Rosgwardia (Federalna Służba Wojsk Gwardii Narodowej Rosji). Odpowiadają one za utrzymanie porządku, z kolei koordynacją polityki kadrowej na okupowanych terenach²³ zajmuje się Administracja Prezydenta Federacji Rosyjskiej. Represjom towarzyszy proces przymuszania Ukraińców do przyjmowania obywatelstwa Federacji Rosyjskiej. Według rosyjskich danych w ciągu roku od agresji obywatelstwo otrzymało

²² R. Szoszyn, *Plan Kremla: deukrainizacja, czyli Europa bez Ukrainy*, „Rzeczpospolita”, 5 kwietnia 2022 r., <https://www.msn.com/pl-pl/wiadomosci/polska/plan-kremla-deukrainizacja-czyli-europa-bez-ukrainy/ar-AAVTbYD?li=BBR5PkU> (dostęp: 19 października 2023 r.).

²³ M. Domańska, I. Wiśniewska, P. Żochowski, *W imadle „ruskiego miru”. Okupowane regiony Ukrainy rok po aneksji*, Komentarze OSW, 11 października 2023 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-10-11/w-imadle-ruskiego-miru-okupowane-regiony-ukrainy-rok-po> (dostęp: 16 października 2023 r.).

ponad 2,2 mln mieszkańców na okupowanych terytoriach, a wystąpiło o nie 83 proc. ludności terenów okupowanych²⁴. W opinii analityków Ośrodka Studiów Wschodnich statystyki przedstawione przez stronę rosyjską nie są możliwe do zweryfikowania, jednak bezdyskusyjny pozostaje fakt, że przymus stosowano masowo choćby dlatego, iż niewiele osób przyjmuje rosyjski paszport dobrowolnie. W związku z tym działania okupanta opierają się na stosowaniu presji fizycznej, zastraszaniu, odmowie korzystania z pomocy medycznej, kupna lekarstw, dostępu do podstawowych usług i świadczeń socjalnych oraz groźbie deportacji i konfiskacie majątku. Wytworzenie tak trudnych warunków życia jest funkcjonalnym instrumentem, który wymusza na obywatelach ukraińskich występowanie o rosyjski paszport²⁵.

W mechanice funkcjonowania państwa panuje pewna generalna zasada: wszystkie zjawiska zachodzą w procesach, a ich dynamika albo się rozwija, albo ulega redukcji. Rosja kontestuje istniejący model ładu międzynarodowego, trudno zatem żywić przekonanie, iż procesy, uruchomione wewnątrz państwa rosyjskiego, będą wyhamowywane. Skoro jej kierownictwo zaplanowało na Ukrainie terror państwowy wobec ludności, masowe mordy, zbrodnie, porwania dzieci, przymusowe przesiedlenia ludności uznanej za niechętną rosyjskim władzom, to istnieje wysokie prawdopodobieństwo, iż Rosja byłaby gotowa użyć tych samych środków wobec hipotetycznego obiektu jej agresji w przyszłości. Nie powinno się zakładać, iż skorzystałaby z innych scenariuszy niż ten opisany powyżej.

Czy Rosja zastosuje terror i represje wobec ludności innych państw?

Warto zwrócić uwagę, jak rosyjskie zagrożenie postrzegają przywódcy niektórych państw ze wschodniej flanki NATO. W tym kontekście można przytoczyć opinię Kai Kallas, wyrażoną tydzień przed madryckim szczytem NATO z końca czerwca 2022 r. Dotyczy ona

²⁴ *ibidem*.

²⁵ *ibidem*.

obowiązującej przed agresją na Ukrainę koncepcji obrony wschodniej flanki NATO, opartej na zasadzie „odstraszania przez ukaranie” (*deterrence by punishment*) i jej skutków dla dalszego istnienia biologicznego narodu estońskiego. Premier Kallas stwierdziła, że Estonię wymazano by z mapy, a historyczne centrum stolicy zostałyby zrównane z ziemią, gdyby obrona Estonii była realizowana w ramach obowiązujących w NATO planów obrony kraju przed rosyjskim atakiem, zakładających wyzwolenie utraconych ziem po 180 dniach. Polityk porównała rozmiary Ukrainy do państw bałtyckich i podkreśliła, iż podobna agresja równałaby się z całkowitym zniszczeniem państw oraz ich kultury²⁶. Koncepcja „odstraszania przez ukaranie” zakłada nałożenie wysokiego kosztu na agresora – może to być odpowiedź nuklearna albo surowe sankcje ekonomiczne²⁷. Jednocześnie w jej logikę wpisana jest czasowa utrata kontroli nad częścią terytorium państwa lub państw sojuszniczych, które w późniejszych działaniach militarnych mają zostać odzyskane. W tym kontekście półroczna okupacja terytorium estońskiego przez armię rosyjską (zgodna z wcześniejszymi planami obronnymi NATO), co podkreślała szefowa estońskiego rządu, prawdopodobnie skutkowałaby bądź eliminacją fizyczną całego narodu, bądź jego wywiezieniem w odległe regiony państwa rosyjskiego. W przypadku wojny w Ukrainie Rosja wprowadziła dużą liczbę wojska na tereny okupowane oraz uruchomiła system masowych represji, przez co *de facto* zablokowała możliwość zbudowania partyzantki, a także innych form zorganizowanego oporu, również w formule pokojowej²⁸. Aktywność premier Kallas należy zatem postrzegać jako działania na rzecz zabiegów o wzmocnienie obecnie obowiązującej zasady „odstraszania przez odmowę” (*deterrence by denial*) dostępu do terytorium państwa, co sprowadza się do zasady obrony każdego centymetra ziemi państw sojuszniczych.

²⁶ R. Milne, *Estonia's PM says country would be 'wiped from map' under existing NATO plans*, "Financial Times", 22 czerwca 2022 r., <https://www.ft.com/content/a430b191-39c8-4b03-b3fd-8e7e948a5284> (dostęp: 19 października 2023 r.).

²⁷ M.J. Mazarr, *Understanding Deterrence*, RAND CORPORATION, Santa Monica 2018, <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE295.html> (dostęp: 19 października 2023 r.).

²⁸ M. Domańska, I. Wiśniewska, P. Żochowski, *op. cit.*

Wnioski i konkluzje

- Jednym z kluczowych celów operacji militarnych Federacji Rosyjskiej w sektorze pozamilitarnym jest prawdopodobnie doprowadzenie do trwałego osłabienia gospodarki i społeczeństwa państwa zaatakowanego. W tym ujęciu działania, które nakładają niewspółmiernie wysokie koszty oporu na represjonowanych obywateli, mają doprowadzić do osłabnięcia woli kontynuowania walki w ośrodku kierowniczym kraju i doprowadzić do korzystnego dla agresora rozstrzygnięcia konfliktu na poziomie politycznym.
- Doświadczenie sowieckiej interwencji w Afganistanie w latach 80. XX w., drugiej wojny w Czeczenii w latach 90. XX w. oraz w czasie agresji na Ukrainę wskazują, że Rosja wykorzystuje terror państwowy jako funkcjonalne narzędzie łamania woli społeczeństwa do oporu przed agresorem. Wydaje się, iż istnieje logiczna kontynuacja wykorzystywania terroru na wielką skalę: począwszy od interwencji w Afganistanie, przez drugą wojnę czeczeńską z końca lat 90. XX w., aż do zastosowania terroru wobec społeczeństwa ukraińskiego. Każda ze wspomnianych agresji militarnych Rosji prowadzi do udoskonalenia narzędzi terroru. Drugiej wojnie w Czeczenii towarzyszyło wprowadzenie na szeroką skalę systemu obozów filtracyjnych.
- Rosja uzasadnia swoją agresję militarną wobec Ukrainy propagandową narracją nt. obowiązku zwalczania ideologii nazistowskiej, która po zniszczeniu niemieckiej Trzeciej Rzeszy w 1945 r. odrodziła się w Ukrainie. Zgodnie z tą narracją nazisci oraz banderowcy opanowali władze w Kijowie i narzucili zbrodniczą ideologię słowiańskiej ludności, doprowadzając tym samym do poróżnienia z Rosjanami.
- Linia propagandowa uzasadnienia wojny z Ukrainą wskazuje na konieczność przeprowadzenia tzw. denazyfikacji społeczeństwa ukraińskiego. Rosyjscy ideolodzy wskazują na konieczność objęcia 5 proc. Ukraińców represjami, co stanowi grupę w przedziale 1,8–2 mln obywateli. Pojęcie denazyfikacji należy

rozumieć jako zbiór różnorodnych represji, począwszy od fizycznej eksterminacji przeciwników politycznych, skończywszy na zmuszeniu do emigracji.

- Przytoczone dane wskazują, że skala terroru państwowego projektowanego przez Federację Rosyjską dotyczy wielu milionów obywateli zaatakowanego państwa. Wykonanie działań terroru państwowego wobec takiej rzeszy obywateli wymaga zaangażowania dużych sił, środków technicznych i struktury organizacyjnej dla planowanych działań. Realizacja wzmiankowanego planu nie jest możliwa bez wielowymiarowego zaangażowania aparatu państwa rosyjskiego.
- Jednym z zaplanowanych celów wobec ludności cywilnej zaatakowanego państwa może być prawdopodobnie pozyskanie zasobów ludzkich w celu wykorzystania ich pracy na rzecz rozwoju gospodarczego Federacji Rosyjskiej. Wydaje się, że taki system mógłby powstać w oparciu na znanej z historii formule deportacji ludności do odległych, azjatyckich regionów Rosji. Pośrednią poszlakę co do istnienia takich planów daje plan ministra obrony Federacji Rosyjskiej Siergieja Szojgu z jesieni 2021 r., zakładający budowę na Syberii kilku miast liczących od 300 tys. do 1 mln mieszkańców²⁹. Według interpretacji strony ukraińskiej taki projekt jest możliwy do realizacji wyłącznie dzięki przymusowemu przesiedleniu ludności z Ukrainy.
- Systemowym celem Rosji jest najprawdopodobniej poprawienie wskaźników demograficznych poprzez sprowadzanie na swoje terytorium milionów obywateli Ukrainy. W tym ujęciu obywatele państwa atakowanego stają się cennym zasobem ludzkim, którego zatrzymanie na terytorium Rosji może być jednym z pozamilitarnych celów strategicznych państwa agresora. Aby złamać wolę i morale ludności cywilnej, obiekty cywilne stają się celem ataków przy użyciu techniki wojskowej.

²⁹ A. Łomanowski, *Samodzierżawie i Syberia. Plan Szojgu na rządzenie Rosją*, „Rzeczpospolita”, 3 października 2021 r., <https://www.rp.pl/polityka/art18978441-samodzierzawie-i-syberia-plan-szojgu-na-rzadzenie-rosja> (dostęp 15 października 2023 r.).

- Skoro rosyjski plan zakładał, iż do całkowitego ujarznienia społeczeństwa ukraińskiego należy poddać represjom 5 proc. populacji (1,8–2 mln obywateli), warto postawić pytanie badawcze, jaka mogłaby być skala hipotetycznych represji skierowanych wobec społeczeństw i narodów państw leżących w Europie Środkowej, Skandynawii, Bałkanach, tworzących wschodnią flankę NATO? Te państwa nie są przedstawiane w rosyjskiej propagandzie jako braterskie (tak jak Ukraina), a zatem czy skala hipotetycznego rosyjskiego terroru państwowego mogłaby sięgać 5 proc. obywateli tychże państw, czy byłaby może wyższa?
- Szacunki dotyczące możliwej skali rosyjskich represji wobec ludności państw traktowanych jako wrogie można odnaleźć w wypowiedziach Kai Kallas. W jej opinii kilkumiesięczna rosyjska okupacja doprowadziłaby do wymazania Estonii z mapy. Jeśli Rosja zastosowałaby takie same narzędzia terroru państwowego jak na Ukrainie, to zagroziłaby biologicznemu istnieniu narodu estońskiego.
- Skoro premier rządu Estonii wyraża obawę co do szans na biologiczne przetrwanie narodu estońskiego w przypadku rosyjskiej, czy jest możliwe, że ludność estońska mogłaby zostać poddana fizycznej eksterminacji lub wywieziona w odległe regiony państwa rosyjskiego? Czy Rosjanie zastosowaliby przemoc i obozy filtracyjne, aby zidentyfikować i poddać represjom osoby prezentujące patriotyczną postawę?
- Należy rozstrzygnąć kluczowy dylemat – czy metody ochrony ludności cywilnej, przyjęte w państwach wschodniej flanki NATO, są wystarczające i adekwatne, czy też nie będą efektywne i skuteczne w sytuacji hipotetycznej agresji i tymczasowej okupacji określonego terytorium. Jeśli należy wprowadzić zmiany, warto zastanowić się, w jakich elementach systemu ich dokonać.
- Czy ludność cywilną należy masowo ewakuować z potencjalnych miejsc wtargnięcia agresora? Ewakuacja ma dotyczyć

tylko części mieszkańców czy też całej ludności? Z jakim wyprzedzeniem czasowym należałoby ją przeprowadzić?

- Jakie grupy społeczeństwa są szczególnie narażone na rosyjski terror i eksterminację? Czy są nimi osoby aktywne społecznie i politycznie, począwszy od poziomu sołectw i gmin?
- Czy przedstawiciele administracji lokalnej, regionalnej i centralnej władzy sądowniczej i prokuratorskiej wraz z ich rodzinami z uwagi na fakt pracy dla niepodległego państwa byliby traktowani jako grupa przyjazna czy wroga? Nauczyciele zostaliby uznani za wrogich czy może neutralnych?
- Czy żołnierze oraz funkcjonariusze wraz z ich rodzinami byliby postrzegani przez Rosję jako zdecydowani wrogowie i w związku z tym mogliby być natychmiast narażeni na represje rosyjskiego terroru państwowego?
- W polskiej Strategii Bezpieczeństwa Narodowego (SBN) zapisano mechanizm łączenia zagadnień cywilnych z wojskowymi tak, aby lepiej odpowiedzieć na zagrożenia, które niesie za sobą Federacja Rosyjska. Ma to budować zdolność do efektywnego reagowania na rozwój sytuacji kryzysowej od fazy kryzysu militarnego i hybrydy, aż do fazy pełnoskalowego konfliktu militarnego.
- SBN postuluje także budowę systemu obrony powszechnej państwa. Zakłada to postrzeganie obywateli polskich jako cennego zasobu, którego potencjał powinien zostać wykorzystany do obrony państwa.
- Należy znaleźć odpowiedź na pytanie, czy istniejący w państwie polskim system ochrony ludności skutecznie odpowiada na zagrożenia, jakie niosą za sobą zastosowany w Ukrainie rosyjski terror państwowy i masowe represje wymierzone w ludność cywilną?

Bibliografia

References List

Piśmiennictwo

Literature

- Близько 400 тис. мешканців ТОТ Донеччини пройшли фільтрацію* [Okolo 400 000 mieszkańców Tymczasowo Okupowanych Terytoriów w obwodzie donieckim przeszło przez proces filtracji], 31 października 2023 r., <https://sprotyv.mod.gov.ua/blyzko-400-tys-meshkantsiv-tot-donechchyny-projshly-filtratsiyu/> (dostęp: 15 października 2023 r.).
- Сергейцев Т., *Что Россия должна сделать с Украиной* [Co Rosja powinna zrobić z Ukrainą], 3 kwietnia 2022 r., <https://ria.ru/20220403/ukraina-1781469605.html> (dostęp: 14 października 2023 r.).
- Colombo R., Aslan Souleimanov E., *Counterinsurgency Warfare and Brutalisation. The Second Russian-Chechen War*, Routledge Taylor & Francis Group, Nowy Jork 2022.
- Domańska M., Wiśniewska I., Żochowski P., *W imadle „ruskiego miru”. Okupowane regiony Ukrainy rok po aneksji*, 11 października 2023 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-10-11/w-imadle-ruskiego-miru-okupowane-regiony-ukrainy-rok-po> (dostęp: 16 października 2023 r.).
- Łomanowski A., *Samodzierzawie i Syberia. Plan Szojgu na rządzenie Rosją*, „Rzeczpospolita”, 3 października 2021 r. <https://www.rp.pl/polityka/art18978441-samodzierzawie-i-syberia-plan-szojgu-na-rzadzenie-rosja> (dostęp 15 października 2023 r.).
- Mazarr M.J., *Understanding Deterrence*, RAND CORPORATION, Santa Monica 2018, <https://www.rand.org/pubs/perspectives/PE295.html> (dostęp: 19 października 2023 r.).
- Milne R., *Estonia’s PM says country would be ‘wiped from map’ under existing NATO plans*, „Financial Times”, 22 czerwca 2022 r., <https://www.ft.com/content/a430b191-39c8-4b03-b3fd-8e7e948a5284> (dostęp: 19 października 2023 r.).
- Российских идеологов «денацификации» Гаспаряна и Сергецева объявили в международный розыск* [Rosyjscy ideolodzy denazyfikacji]

- Gasparyn i Sergeicew zostali umieszczeni na międzynarodowej liście poszukiwanych], 29 lipca 2022 r., <https://zn.ua/UKRAINE/rossijskikh-ideolohov-denatsifikatsii-hasparjana-i-serhetseva-objavili-v-mezhdunarodnyj-rozysk.html> (dostęp: 13 października 2023 r.).
- Rogoża J., *Ukraina w obliczu katastrofy demograficznej*, 11 lipca 2023 r., <https://www.osw.waw.pl/pl/publikacje/komentarze-osw/2023-07-11/ukraina-w-obliczu-katastrofy-demograficznej> (dostęp: 19 października 2023 r.).
- Schaefer R.W. *The Insurgency in Chechnya and the North Caucasus: From Gazavat to Jihad*, Praeger Security International, Santa Barbara 2010.
- System of Filtration. Mapping the Filtration System in Donetsk Oblast*, Humanitarian Research Lab at Yale School of Public Health, New Haven 2022, <https://hub.conflictobservatory.org/portal/sharing/rest/content/items/7d1c90eb89d3446f9e708b87b69ad0d8/data> (dostęp: 15 października 2023 r.).
- Szoszyn R., *Plan Kremla: deukrainizacja, czyli Europa bez Ukrainy*, „Rzeczpospolita”, 5 kwietnia 2022 r., <https://www.msn.com/pl-pl/wiadomosci/polska/plan-kremla-deukrainizacja-czyli-europa-bez-ukrainy/ar-AAVTbYD?li=BBBr5PkU> (dostęp: 19 października 2023 r.).
- „Welcome to Hell”: *Arbitrary Detention, Torture, and Extortion in Chechnya*, Human Rights Watch, Nowy Jork, Waszyngton, Londyn, Bruksela 2000.
- Wojnowski M., *Cele polityczne, podstawy ideologiczne oraz środki rosyjskiego terroru państwowego na okupowanych terytoriach Ukrainy*, prezentacja PowerPoint, wrzesień 2022, archiwum prywatne.

Copyright (c) 2023 Paweł Turowski

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-ShareAlike 4.0 International License.

